

ЗА ФЕНОМЕНА ЮЖНОСЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ НА БАЛКАНИТЕ

Лили Лашкова (София)

Това са „малките“ славянски езици, обединени от общия генетичен произход в групата на южнославянските езици¹. В типологическо отношение те несъмнено представляват интерес поради забележителното съчетание на архаичност и иновации, както по отношение на конкретните структурни характеристики, така и на нормативно-кодификационните решения. Очертават се два вида контрастни ситуации:

А – Най-старият писмено засвидетелстван славянски език – старобългарският (старославянският) от втората половина на девети век се използва за реконструкция на хипотетичния праславянски език (лингвистичен идиом). В основни линии южнославянските езици са запазили общославянските си особености, понякога с различно разпределение и допълнителни модификации. Въпреки това, по-голямата част от тяхната територия е обхваната от различни по хронология трансформации (напр. в морфологията, синтаксиса, лексиката), възникнали под въздействието на езиците от балканския езиков съюз (гръцки – в значителна степен, албански, румънски и други романски езици)². Образуват се контактни зони с различни форми и степени на взаимодействие. При това трябва да се имат предвид и наследените субстратни наслоявания от предишни неславянски говори, които не са достатъчно изяснени. В тази връзка се говори за романо-славянска миксоглотия³, дори и по отношение на някои факти от историята на словенски език, който по традиция се разглежда

¹ Увод в изучаването на южнославянските езици, БАН 1986. Славянски езици, Граматични очерци, БАН 1994.

² Асенова, П.: Балканско езикознание, основни проблеми на балканския езиков съюз, Наука и изкуство 1989. Jacobson, R.: К характеристиките евразийского языкового союза, Selected Writings, Mouton 1971, t. I. Schaller H. W., Die Balkansprachen, Heidelberg 1975.

³ Грицкат, И.: Нека запажања о јужнословенском заједништву, Јужнословенски филолог, XIV, 1989, с. 167–8.

извън зоната на балканизизираните езици. И ако за български език балканизационните процеси са приключили с утвърждаването на нови структури и преразпределянето им, както и преустройството на някои стари, то в момента се наблюдава активна балканизация и на сърбохърватски език, който по традиция е смятан за перифериен⁴. Показателното е това, че балканизационни тенденции се наблюдават в сферата на книжовния език, а не само в някои източни говори, както се смяташе преди.

И така южнославянските езици са едновременно предмет на изследване както на славистиката, така и на балканистиката. Затова се използват термините „балканославянски“ и „славянобалкански“⁵, които при някои автори са синоними, въпреки че аз лично ги разграничавам според степента на преобладаващите черти. По-обективно описание би могло да се постигне чрез набелязването на зони за всяко езиково явление – с център, периферия и контактни сфери.

Б – Вторият вид контрастна ситуация е по-скоро кодификационно-нормативна, при която се противопоставят традиция и съвременно състояние. На нея се спирам поради факта, че именно „малките“ езици остават винаги засегнати в негативен план от всички политически катаклизми. А противоречието възниква именно от съчетаването на една древна и богата книжовна традиция с едно по-късно изкуствено произвеждане и мултиплициране на езици – мутанти, продукт на определени ненаучни доктрини. С оглед на една по-обща историко-философска интерпретация, това положение може да се смята за отражение на изконната противоречива връзка между античност, религия и варварство⁶.

Единството на южнославянските езици е очевидно, безспорно и лингвистично аргументирано, доказано чрез съпоставителни и сравнително-исторически описания⁷. Свързващата основа е именно общата книжовна традиция, която трябва да признаем всички и която свързва всички южни славяни. В резултат от кодификационната дейност на Кирил и Методий, чиято мотивация е християнизирването на славяните, се създава нов и н т е р с л а в я н с к и е з и к – старославянски, старобългарски,

⁴ Асенова, П.: цит. тр.

⁵ Лашкова, Л.: О неким карактеристичним типолошким обележјима српскохрватског и бугарског језика, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 1977.

⁶ Мутафчиев, П.: Изток и Запад в Европейското Средновековие, София 1993.

⁷ Увод в изучаването на южнославянските...

който първоначално е бил предназначен за цялата славянска общност. След пристигането на учениците на двамата братя на Балканите и след разделянето на църквата на западна и източна (XI век), той се оформя като богослужебен език на православното славянство. Така първата славянска нормативистика започва от преводите на гръцки църковни текстове, но бързо разширява първоначалното си предназначение и става поливалентна. Старославянският език в двете си разновидности според книжовните школи – западна (Охридска) и източна (Преславска), може да се отъждестви със старобългарския, тъй като през IX–X век не е съществувал друг подобен език⁸. За това свидетелстват езиковите особености, забелязани още в най-старите български книжовни паметници, както отбелязва Х. Бирнбаум в посочената публикация.

Съществувала е строга стратификация в използването на този език: 1. за църковни текстове и обреди, за духовната администрация, 2. за литературни творби, 3. за просвета, 4. за администрацията – при изготвяне на документи. Посоката на разпределение на тези равнища започва от най-високото по йерархия. И тъй като е трябвало бързо да бъде изместен гръцкият език от църквата и администрацията в новопокръстените славянски земи, в новите държави, новият църковен език не е бил чужд и затова бързо се разпространява. Чрез него за сравнително кратко време се създава и нова култура, културата на славянското единство⁹.

Книжовната дейност на православния славянски Юг още със създаването си носи определена езикова идеология, която се реализира чрез езиковата практика. Преводът е първото явление, свързано с езика в духовния живот на православния южен славянин. Това са преводите на литургични текстове, биографии, нравоучителни беседи, исторически предания, а по-късно – и преводи на литературни произведения, стихове, епос. Възниква въпросът за езиковата култура на създателите, преводачите и адаптаторите на старите славянски текстове¹⁰, за самия превод

⁸ Бирнбаум, Х.: Дивергенция и конвергенция в развитии южнославянских литературных языков. *Philologia Slavica*. К 70-летию академика Н. И. Толстого, Москва 1993.

⁹ Буюклиев, Ив.: Езиковата култура на българското средновековие, София 1992. Ликио, Р.: Православното славянство и старобългарската културна традиция, София 1993.

¹⁰ Буюклиев, Ив.: цит. тр.

с оглед на теорията на превода, за езиковото поведение на преводача¹¹. Сравняването с езика на оригинала, а това най-често е бил гръцки в различните си варианти, дава необходимата семантична информация за различните езикови реалии и тяхната транслация. Оригиналетъ също така е оказал влияние чрез контактите на двете култури, при което без съмнение се запазва връзката с античността, континуитетът. Тази проблематика все още чака своята научна интерпретация, защото преводаческа работа съществува още от началото на появата на славянската книжнина и славянска църква. Както вече се посочи, византийското посредничество чрез тези текстове поддържа връзката с античността, а така също и с помощта на религията, заради която и се кодифицира новият богослужебен език. От друга страна, варварството у славяните (т. е. бит, обреди, мироглед и обществени институции), както го дефинира П. Мутафчиев¹², предизвиква засиления стремеж към създаване на своя собствена традиция, на свои морални и естетически критерии, своя написана история, и всичко това – наред с богослужението на родния език. Като доказателство може да се посочи забележителният превод на Хрониката на Константин Манасий, направена от неизвестен автор, която е претърпяла три преписа в старата българска литература (два през XIV век и един – през XVI век)¹³.

Посоченото противоречие на трите елемента – класика (античност), религия и варварство се запазва през цялата история на южните славяни и дава своето отражение през всички периоди от тяхната езиково-кодификационна дейност, само че при православните първите два елемента се обединяват поради факта, че езикът на религията е техният славянски език. И още тогава се появява известен определен дуализъм в решенията, свързани с езика, както и изобщо в цялостната народопсихология. Още от самото начало се появяват две азбуки – г л а г о л и ц а т а , която е създадена от Кирил и е по-оригинална, по-усложнена и се различава от гръцката азбука, и к и р и л и ц а т а , създадена в България в края на IX век въз основа на гръцкото унциално писмо, допълнено с някои глаголически знаци за специфичните славянски звукове и представена в същата последователност, както и буквите на глаголицата. И на двете азбуки са създадени текстове, според чиято графика и редакции са обосо-

¹¹ Буюклиев, *Ив.*: Хрониката на Константин Манасий, София 1992.

¹² Мутафчиев, П.: цит. тр.

¹³ Буюклиев, *Ив.*: Хрониката на...

бени школи. Нещо повече – и двете писмености бързо се разпространяват и достигат до всички южни славяни и на изток – до другата хомогенна група православни славяни – източната. Характерното за това развитие е широкото разпространение на славянската писменост за сравнително кратък срок от време – тя достига дори до хърватите и словенците, които по-късно възприемат католицизма и заедно с него латинския език.

Старобългарската книжовност достига до словенците още през IX век в Панонското княжество, а източникът е Великоморавското княжество, свързано с дейността на двамата брата. За два от трите откъса в най-стария словенски паметник – Фрайзингенските откъслечи (X–XI век) се смята, че имат старобългарски източник¹⁴. Глаголическата азбука се запазва най-късно в някои хърватски ръкописи по Адриатическо то крайбрежие – до XIV век¹⁵, реформирана от духовниците като ъглеста (хърватска) за разлика от облата старобългарска глаголица. След разделянето на църквата католиците започват да използват латиницата и за създаване на текстове на роден език (напр. Шибенишката молитва – XIV век). Православното славянство избира от двете азбуки к и р и л и ц а т а като „по-практична и по-лесна за усвояване“. В крайна сметка това е също влияние на византизма, който по начало е бил особено силен у българите поради тяхното географско разположение¹⁶. За това допринася и характерното за православните земи сливане на религия, просвета и държавни институции, което вече посочихме. Все пак, въпреки стремежа към духовна независимост, на практика не може да се избегне влиянието на гръцката азбука, което се налага и посредством избора и предпочитанието към кирилицата пред глаголицата.

Създадена в България в края на IX век от учениците на Кирил и Методий, новата азбука бързо се разпространява в Македония, Черна гора и на запад. Хърватите също са я употребявали (срв. Полички статут – най-стар препис от XV век). Следователно известно време тя е била само маркер единствено за славянска народностна принадлежност, след което са я използвали и католиците. Това се потвърждава и от факта, че вариантът на кирилската бързописна графика, наречен б о с а н ч и ц а , се въвежда за печатане на хърватски католически книги в Босна през XIII

¹⁴ Увод в изучаването...

¹⁵ *Damjanović, S.*: *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1984. Увод в изучаването... Славянски езици...

¹⁶ Мутафчиев, П.: цит. тр.

век. Тя продължава да се среща на територията на Босна и в по-късно време, до наши дни и е позната също като тайнописна графика на богатите мюсюлмански фамилии. Следователно, в този си вид кирилицата вече е надхвърлила религиозните пространства. Румънците я употребяват до края на XVIII век, а в църковните текстове е до 1860 г., поради което може да се смята и за балканизирана. Така първоначалната механична дублетност се запазва механично и последователно, а именно: 1. глаголица – кирилица, 2. обла старобългарска глаголица – ъглеста хърватска глаголица, 3. кирилица – босанчица. Тази традиция продължава и в наше време, чрез паралелната употреба на кирилица и латиница от сърби и черногорци.

Друга съществена типологична особеност на най-стария славянски книжовен език е неговата в а р и а б и л н о с т, независимо от първоначалното му нормиране като е л и т а р е н е з и к на висшата духовна и гражданска администрация. Разпространението му между носители на близки генетично славянски говори и дейността на отделните книжовни школи довеждат до появата на различни редакции: 1. руска редакция (църковнославянски, рускословенски), 2. сръбска редакция (српскословенски), 3. хърватска редакция. Паралелно са се употребявали и текстове на народен език – старосръбски, старохърватски, староруски. Използването на старосръбския и сръбската редакция на старобългарския в Сърбия продължава и след падането и под турска власт, предимно за нуждите на църквата. Във всички тези случаи можем да смятаме, че става дума за диглосия. Затова и лесно се е осъществявала промяната в кода.

През XVII–XVIII век сред преселеното в Австрия сръбско население (днешни области Войводина и Банат, Югославия) започват да се разпространяват църковнославянски и руски (висок стил). Първоначалната мотивация на тази смяна на кода е религиозна – запазването на православието и това става с помощта на специално повикани руски учители. Постепенно новият език навлиза в литературата, просветата, администрацията. Той остава (в църковна употреба) до средата на XIX век, като паралелно с него от XVII век започва да се използва едно новообразувано с л а в я н с к о г р а д с к о к о й н е – славяносръбски, който е съчетание на църковнославянска основа с езика на градското население. Тази нова форма на книжовния език е мотивирана вече от народностния елемент (варварството), но е запазила едновременно и връзката си с традицията, със славянската културна и езикова класика. В този си вид той е

по-близък до българския през XVII век и едно подобно съпоставително изследване ще бъде много перспективно.

В историята на двата съседни южнославянски народа – сърби и българи, са познати някои имена на книжовници от този период, които са писали на църковнославянски за всички православни. Такъв е Захарий Орфелин, който е приспособявал своя църковнославянски език за определен кръг читатели. Такъв е и Йован Раич, автор на „История на всички славяни (най-вече българи и сърби)“, написана на църковнославянски и популяризирана сред българите в многобройни адаптации. Тя никога не е била превеждана на български език до 1993 г. – 200 години след първото издание, което означава, че не е имало нужда от превод, защото текстът се е разбирал и от двата народа. Съчетаването на църковнославянски и славяносръбски още веднъж потвърждава вече изложеното твърдение за наличието на дуализъм в решаването на въпроси от книжовното нормиране.

Доказателство за това е и положението в книжовния словенски език, който се нормира късно – едва към края на XIX век, поради голямата разпокъсаност на територията и множеството диалекти. Остатък от споменатия дуализъм са двата наддиалектни варианта на съвременния книжовен език: 1. стандартен – преди всичко писменият език, 2. общоразговорен, който е по-свободен вариант на първия. Принципно различие между тях е само в степента на демократичност на нормата, доколкото последователно е запазена. В сложния си и противоречив развой словенски е бил силно зависим от религията и чрез нея – от класиката (античността), католицизма, германизацията и всички последователно сменящи се периоди. Под влияние на протестантизма през XVI век е и първият опит за кодификация, който се основава на превод на Библията, граматиката на А. Бохорич с богат словенски материал и речник. Католическата реакция ликвидира богатата протестантска литература, единството в езика. Едва през XVIII век се правят опити то да се възстанови. Тогава се появяват и някои регионални книжовни езици, предлага се да се смени диалектната основа. Това показва, че развитието към единен словенски език не е праволинейно, което отново потвърждава влиянието на противоречието между религия, класика и народни говори (като израз на варварския елемент). Същото това противоречие, само че в по-различна форма, се проявява при утвърждаването на сърбохърватския книжовен език (средата на XIX век) като общ за сърби, хървати, черногорци, мюсюлмани. Конфликтът там е по-ди-

ректен – между привържениците на славяносръбския като носител на континуитета, на връзката с класиката и книжовниците – привърженици на народните говори като възможност за една по-демократична основа на книжовния език. Идеолог на втората група кодификатори е сръбският книжовник Вук Караджич, поддържан от някои видни слависти от виенските научни среди. Но трябва да отбележа, че самата реализация на идеята за общ многонационален книжовен език сред южните славяни е била горещо подкрепена от хърватите – привърженици на илризма – движение за обединение на южните славяни. Те са били като присъствие и по-многобройни при самото подписване на Виенския книжовен договор през 1850 г., с който се установява единен книжовен език върху обща диалектна основа – щокавските говори, заемащи най-голяма територия и с най-много носители. Но посоченият вече дуализъм остава и се пренася на друга почва – използването на две графички (кирилица и латиница), на две книжовни произношения според рефлексите на старата праславянска ятова гласна, които се възприемат в различна историческа последователност, и най-накрая – установяването на два варианта на един книжовен език с определен брой специфики, но в границите на общата структура, без тя да е съществено засегната.

Трябва да се отбележи фактът, че както през първите години на развитието на книжовна дейност, така и през цялото Средновековие, а също и през късното южнославянско Възраждане преобладават процесите на конвергенция, на единство. То се поддържа от старата книжовна традиция, от липсата на езикови бариери, на места – от общата религия или поради общата историческа съдба в условията на политическа зависимост. Прави впечатление изключителната контактност между отделните книжовни школи, между отделните писатели и духовни течения, която се осъществявала на различни равнища.

Така например словенците, привърженици на илиризма, са проповядвали сближаването, дори замяната на словенски език с хърватски (илирски) или създаването на общ южнославянски език (напр. поетът Станко Враз). Правени са опити и за сближаването на словенски с някои други славянски езици чрез замяна на някои традиционни езикови форми с по-архаични, етимологизирани, славянизирани. Към средата на XIX век за словенски е възприета използваната от хърватите латинска азбука (илирска азбука или гайчица, назована така по името на реформатора-

илирист Людевит Гай). След падането на България под турско робство активната книжовна дейност се пренася в Сърбия. Така книжовникът Константин Костенечки, познат в Сърбия като Константин Филозоф, е известен с реформата в правописа и ревизията на църковните книги. Понякога е трудно да се направи разлика между старобългарски и старосръбски в ръкописите му (след 1100 г. това е общо явление и за други автори). Така например съчинението му „За буквите“, смятано за среднобългарски паметник, е написано след преселването му в Сърбия и е предназначено за корекция на сръбските църковни книги. По-късното му съчинение – биография на сръбския владетел Стеван Лазаревич, считано за старосръбско, в действителност според лингвистичните си показатели трудно би могло да бъде определено като такова. По същия начин и търновският книжовник Григорий Цамблак свързва дейността си с православната книжнина на Балканите. Сърбинът Вук Караджич открива пред света съществуването на български език и прави първото типологично описание на неговата фонетика и граматичен строй. За историята на църковнославянски са важни и „двете южнославянски вълни“ през определен период от време¹⁷, които са последователни и двупосочни, но допринасят за затвърдяването на някои важни български особености.

Във връзка с традицията основният въпрос, който възниква, е този за к о н т и н у и т е т а. Според мен съществуват два вида континуитет – нормативен и езиков. Те могат да бъдат и комбинирани¹⁸. Континуитетът по отношение на нормирането предполага непрекъснатата връзка с общославянската нормативна традиция, без промяна на кода. Такъв е български език. Вуковата реформа прекъсва при сърбите нормативния континуитет, който е бил в Австро-Унгария и го променя в посока към втория вид – езиковия, който вече е на широка народно-разговорна основа. Това съотношение определя и степента на и н т е л е к т у а л и з а ц и я на книжовния език, която в български е по-висока в сравнение със сръбскохърватски и македонски.

И така, конфликтите, които са съществували по време на нормирането на южнославянските книжовни езици (XIX век) са били три вида: 1. между традиция и по-демократична нормативна основа, 2. между общ

¹⁷ Павлова, Р.: Болгарско-руските и руско-болгарските езиковы связи, София 1979.

¹⁸ Лашкова, Л.: Почети развоја књижевних језика код православних јужних Словена, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд 1996, 25/2.

книжовен стандарт и локални говори, 3. между отделните локални говори за надмошие.

Конфликтите, наблюдавани през XX век, са изключително политически мотивирани и те пораждат преобладаващите дивергентни тенденции. Създават се езици-мутанти, базиращи се върху отделни диалекти, части от диалекти, книжовни варианти, дори и въз основа на средновековни книжовни центрове. Така се стига до най-голямата компромитация на съвременната лингвистика – обособяването на: македонски (преди 50 години), сръбски и хърватски (след 1991 г.), бошняшки, черногорски (след войната в Босна), от скоро – помашки (езикът на родопските българи в Гърция) и шопски (българските говори в западните покрайнини на сръбска територия). Основания за това се търсят в политическото разделение между отделните славянски държави, като се забравя съзнателно, че няма австрийски, швейцарски, кубински, американски език и други подобни номинации в териториите, където се говорят големите държавни езици.

Сега религията на Балканите няма онова градивно значение, което е имала в културата на славянското Средновековие, още повече една чужда религия, каквато е ислямът. Тя не може да мотивира създаването на отделни и то славянски езици, защото в подобен случай те трябва да са от тюркската група. Така „бошняшки“ не може да бъде само с носители – мюсюлмани, защото в Босна и Херцеговина живеят още католици, православни и евреи. По-скоро там се наблюдава сърбохърватският стандарт с известни малобройни „ложновариантни“ особености¹⁹. Обявеният от гръцкия културен елит „помашки език“²⁰ всъщност е говорът на българо-мохамеданското население, живеещо на гръцка територия. Признава се, че езикът им е „славянски по произход“, но не се споменава българският му характер. Това е част от вече проучен родопски диалект, извънредно близък на смолянския говор, запазил редица български архаични особености. От гръцка страна се признава, че в него преобладават славянски думи славянска езикова структура.

¹⁹ *Пешикан, М.*: *Език наш данашњи*, Титоград 1975.

²⁰ *Балтова, Ю., Бояджиев, Т.*: *Помашките говори нямат нищо общо с вероизповеданията в Тракия и Родопите*, в. Труд, 3. 08. 1996. *Кювлиева, В.*: *Атина „спасява“ българомохамедани от потурчване, като ги погърчва*, в. Труд, 27. 09. 1996, *Балтова, Ю.*: *Помашките говори са български*, в. Анти, 14 – 20. 06. 1996

Подобен политически фарс е опитът да се обявят говорите от западните български покрайнини за „шопски език“, който е по-скоро журналистическа измислица с определени политически дивиденти. Същият опит се наблюдава и на югославска територия, вътре в страната – идеята за „черногорски език“²¹, исторически мотивирана с наличието на книжовни школи в Зета и Дукля още през Средновековието.

Политически продукт е и обособяването на македонски от български език въз основа на западен български диалект, с изплзването на старата западнобългарска книжовна традиция като аргумент (Охридската и Дебърската школа)²² и с прилагането на Вуковата книжовна реформа. Разделението в две отделни държави ускорява ефекта и македонски става една важна част от цялостна международна политическа доктрина. Сега той е държавен език, с богата литература и половинвековна история – свършен факт, който не може да се избегне. Многото чуждици – сърбизми, турцизми, гърцизми и диалектизми допринасят за отдалечаването му от български език, но все още преводачи не са ни нужни. Обособявайки се в момента в отделна самостоятелна държава, македонски претърпява фаза на опит да се очисти от сърбизмите²³, но алтернативните възможности са доста ограничени.

Още по-голямо недоумение от научна гледна точка буди ненужното и неоснователно, според Х. Бирнбаум²⁴, разделяне на хърватски и сръбски, наследили сърбохърватския стандарт, кодифицирани върху обща диалектна основа, с обща фонетика, граматична структура и по-голямата част от лексиката, при известни малобройни вариантни различия в лексиката предимно. Противно на някогашните илиристи от XIX век, сега инициативата на това отделяне започва от хърватска страна през 70-те години, а сега, след обособяването в отделна държава, се засилват центробежните тенденции чрез измисляне на неологизми, въвеждане на диалектизми от хърватския чакавски диалект и от кайкавски, който е и словенски, на архаизми, германизми, англицизми, романизми. Измислят се и изкуствени политически санкции – закон срещу употребата на

²¹ Nikčević, V.: *Смогорски jezik*, t. I, Cetinje 1994

²² Бирнбаум, Х.: цит. тр., Величкова, Сл. Тенденции в езиковата политика на Република Македония, БАН 1991.

²³ Драги Поп-Стефанија, Македонскиот литературен јазик на самостојна држава, XXI научна дискусија, Скопје 1995.

²⁴ Бирнбаум, Х.: цит. тр., Славянски езици, Сърбохърватски език – увод.

сръбски думи, които никога не могат точно да се отграничат, именно поради преобладаващата обща лексика. Доказателство за това е неуспешният опит за представяне на диференциален речник (*Razlikovni gječnik*, Zagreb, 1993 г.), в който се дава неточна и невярна информация – общите за двата варианта думи се представят като хърватски, някъде с означението „присвоени от сърбите“, а като сръбски са означени неизвестни вече на никого турцизми или диалектизми. И все пак активната езикова политика в Хърватско може да разчита само на лексиката и словообразуването, както и на въвеждането на някои чужди или архаични синтактични конструкции. Комично е заместването на някои интернационализми с пуристични новообразувания – напр. валокруг (радио), гласовир (клавир), далекоглед, даљноглед (телевизор). В последната дума възниква омонимия с уреда за далечно виждане (бинокъл). И ако през Средновековието хърватските глаголически текстове са били на диалекти, различни от тези на кирилските паметници от Черна гора и Босна, ако е имало опити за локални книжовни езици на чакавски и кайкавски диалект, то сегашното разделяне на един общ стандарт върху обща диалектна основа трудно може да намери научна аргументация.

Заклучението е: политиките ни връщат към Средните векове. Разликата е, че ако тогава държавата е участвала в подкрепата на книжовната дейност, това е било в името на **о б е д и н е н и е т о**. А сега се намесва „варварският фактор“, но по различен начин – чрез дивергенция, изкуствено създаване на „нови“ езици, „нови“ нации, според механизма на голямата световна политика, от която са ошетени малките южнославянски народи на Балканите.